

A vészorszak mint kettős tragédia

VISSZHANG - LVI. évfolyam, 40. szám, 2012. október 5.

2012. június 30-án a *galamus.hu*-n jelent meg Gerő András *Akadémikus antiszemitizmus* című írása, amelynek fő állítása szerint Romsics Ignác munkáiban a magyar történetírás antiszemita hagyományai lelhetőek fel. Az írás vitát váltott ki, a *galamus.hu*-n A Gerő András által kezdeményezett Romsics-vita írásai dosszié címet kapta. A vita három hónapja az *Élet és Irodalomban* is folyik. (Emlékeztetőül a korábbi írások a megjelenés sorrendjében: Karsai László: *Megjegyzések a Gerő-vitához*; Bojtár Endre: *Antiszemita vagy-e?*; Romsics Ignác: *Antiszemita vagyok-e?*; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál antiszemitizmusáról*; Lévai Júlia: *Lépések egy oldalösvényről*; Babarczy Eszter: *Zsidók pedig vannak*; Gyáni Gábor: *Trianon versus holokauszt*; Ungváry Krisztián: *Horthy megítéléséről*; György Péter: *Trianon és holokauszt – a múlt jövője*; Tatár György: *Funkcionális antiszemitizmus*; Laczó Ferenc: *Összefonódó történetek*; Karsai László: *Antiszemiták, holokauszt, történelemhamisítók*; Kovács M. Mária: *Horthy megítéléséről*; Gerő András: *Kommentárok és megfontolások egy diskurzushoz*; Szakály Sándor: *Tatár György pontatlanságaihoz*; Bojtár Endre: *Viszonzás*; Szále László: *A megértés felé*; Kovács Éva: *Időzített történelmek*. A jövő héten Kőbányai János írását közöljük.)

Akár az első krónikás, Lévai Jenő találta ki a „vészorszak” kifejezést, amellyel a magyar zsidóság megkülönböztetésének és elpusztítási kísérletének éveit jelöljük, akár más, a szó rendkívül találó, s joggal idézi fel egy másik magyar tragédia emlékét. Azért nevezzük „vész”-nek a mohácsi csatavesztést, mert a középkori magyar állam megszűnéséhez, az ország felosztásához, másfél százados török hódoltságához és a népesség drasztikus csökkenéséhez vezetett. Hosszú távú következménye a történelmi Magyar Királyság újabb felosztása, Trianon.

Van sok fekete év a több mint 1100 esztendő felölelő magyar krónikában, amikor sorsdöntő csatákat, illetve háborúkat veszítettünk. Voltak pestist, kolerát vagy más járványokat hozó évek, a mongol-tatár támadás arányaiban talán több magyar halálát idézte elő, mint bármely más esemény, de a XX. századot, s vele annyi szép várost, annyi magyarlakta falut, annyi értékes embert 1944-ben, ebben a legfeketébb esztendőben veszítettük el végleg. Több mint félmillió zsidó eredetű honfitársunk otthonából való elhurcolása és idegenben történt meggyilkolása a magyar név becsületén is akkora foltot hagyott, hogy azt – ma már jobban látható – még hősiesség, a világ csodálatát kiváltó 1956-os forradalmunk sem tudta eltávolítani.

Mint minden vita, a „Gerő–Romsics-vita,” vagyis a zsidó származásúak szerepe XX. századi történelmünkben, alkalmas lehet egy súlyos erkölcsi és történelmi kérdés jobb megvilágítására, optimális esetben „az igazság” megállapítására, de oda is vezethet, hogy az álláspontok megmerevednek, hogy mind a sebek, mind az előítéletek elmélyülnek. Sokan reméljük, hogy az eredmény az előbbi lesz, hogy a magyar társadalomban történelmünkkel és azon belül a magyarországi zsidó származású lakosság megítélésével kapcsolatban jelentősen csökken mind a tudatlanság, mind az előítélet. Az optimizmust azonban számos tényező korlátozza. A pontos tényeket kevesen ismerik, és sokan nem is akarják azokat elfogadni, ha ellentmondanak addigi ismereteiknek, (tév)eszméiknek. A jelen vita is több fórumon folyik, még az érdeklődők sem olvassák el az összes érdemi megszólalást, a népesség döntő része (köztük szépszámmal az előítéleteikben megrögzöttek) nem is tud erről a vitáról, és nem is kíváncsi annak esetleges konklúziójára. Pedig nagyon is fontos lenne, hogy a magyar zsidóság (helyesebb kifejezéssel a zsidó származású magyarok) XX. századi tragikus sorsát illetően – jó tankönyveknek, jó tanároknak, jó irodalmi és szaktudományos alkotásoknak, jó nyilvános vitáknak köszönhetően – a magyarok döntő többségében egyetértés alakuljon ki. Ennek érdekében az önsajnálattal és a bűnbakkereséssel helyett nehéz történelmünket *sine ira et studio* kellene megismerni, majd, ennek alapján, a legtöbbször által vallott

humanista alapállással összhangban álló konklúziót kellene levonni. Azt, amit a vitát kirobbantó Gerő András legutóbbi írásában (saját szavaimmal) úgy foglal össze, hogy a Horthy nevével fémjelzett korszak – noha voltak elismerést érdemlő eredményei – bűnös volt saját állampolgárai egy részének származási alapon történő diszkriminálásában, az antiszemita előítéletek megtúrásában és terjesztésében. A magyar Országgyűlés 1938 és 1941 között, Szent Istvánig visszamenő és 1848-ban törvénybe iktatott hagyományainkat, Kossuth, Deák, Eötvös és Tisza örökségét megtagadva, három törvényben és további intézkedésekben egyre jobban korlátozta zsidó származású állampolgárainak a jogait, és ezzel súlyos jogi, anyagi és érzelmi sérelmeket okozott. Az 1944. március 19-i, az államfő kikényszerített hozzájárulásával bekövetkezett német megszállást követően a magyar bábkormány rendeletére az államapparátus, magyar emberek, zsidó honfitársaik legnagyobb részét megfosztották tulajdonuktól, majd embertelen körülmények között, marhavagonokba zárva elszállították szülőföldjükről. Ez tette lehetővé, hogy egy idegen hatalom azután őket brutális módon meggyilkolja. További fájdalmas tény, hogy a nyilas hatalomátvételt követően a magát hazafias magyarnak tekintő csőcselék további kegyetlenkedéseket és tömeges gyilkosságokat követett el. Mindezt a magyar társadalom többsége csak bénultan nézte. A történeteket semmiféle bocsánatkérés vagy kárpótlás nem tudja elfeledtetni, jóvátenni. A fenti tényállást nem lehet letagadni vagy vitatni, bármennyire fáj is mindennek a beismerése minden tisztességes magyar hazafinak, és bármennyire dühödten reagálnak is erre a javíthatatlan antiszemiták. Itt azonban nem lehet megállni, és itt kellene néhány tény elismerniük azoknak, akik elsősorban a „bűnös nemzet” kategóriát, összefüggést emlegetik, emelik ki.

Vitathatatlanul igaz az is, és nem szabadna figyelmen kívül hagyni, hogy a deportálásokra és a nyilas terrorra Magyarország német megszállását követően került sor, a legszörnyűbb bűnök tehát nem egy szuverén magyar kormány és parlament hozzájárulásával történtek. Ha a németek nem vonultak volna be, akkor nálunk – Európában egyedülálló módon – közel egymillió zsidó menekült volna meg a náciizmus tombolása elől. A magyar zsidóság majdnem ötöde – súlyos megpróbáltatások után – mégis túlélte a vézskorszakot, és ez aligha történt volna meg, ha Magyarország nem lett volna „vonakodó csatlós,” vagy ha szembefordul Hitlerrel, és jóval korábban kerül sor egy Quisling-kormány ráerőltetésére. Nem utolsósorban pedig Wallenberg és más külföldi diplomaták mellett voltak bátor és igaz magyar emberek, nem elegendő, de nem is kevesen, akik saját életüket is kockáztatva mentették zsidó honfitársaikat. A történeteknek tehát két olvasatuk van, pedig a kettőt egységben kell látni.

Az antiszemita előítélet, gondolkodás nem Magyarországon keletkezett és (legalábbis 1944-ig) nem itt követelte a legtöbb áldozatot. Volt inkvizíció, elűzték a zsidókat nemcsak eredeti hazájukból, de a középkorban számos európai országból, voltak pogromok (elsősorban az Orosz Birodalom területén), volt Dreyfus-per Franciaországban, a minden alapot nélkülöző vérvád számos országban felmerült, és sokan el is hitték. Az Egyesült Államokban is igen erős megnyilvánulásai voltak a rasszista és antiszemita gondolkodásnak, nagyjából az 1960-as évekig. A II. világháború kitörése előtt Nyugat- és Észak-Európában is legalább olyan gyakran illették negatív jelzőkkel a zsidókat, mint Magyarországon. Sok esetben zsidó származású emberek is kritikusan beszéltek jellegzetesen zsidónak mondott tulajdonságokról, szokásokról. (Ahogy magyar nagyjaink is mennyit ostromozták nemzetük hibáit!) Ebből is fakadt, hogy a náci Németország által megszállt valamennyi országban sok volt a kollaboráns, és sokan működtek közre az ott élő zsidók deportálásában. Ismert, hogy Svájc, sőt az Egyesült Államok sem fogadta be a náciizmus elől menekülő zsidókat. A Wallenberg-év kapcsán olvasom, hogy 1944-ig Svédország milyen jelentős mértékben segítette a német hadigépezetet, és csak 1944-ben, saját vétkeinek ellensúlyozására bocsátotta be a megszállt Dániából és Norvégiából menekülni kényszerülő, kisszámú zsidót. Emlegetni szoktuk, hogy Tiso Szlovákiájában, Antonescu Romániájában, de a horvát és szerb nácibarát bábok irányítása alatt is jóval súlyosabb megpróbáltatások érték az ottani zsidókat, mint 1944 áprilisa előtt a magyarországiakat. Mások bűne, vétké, előítélete természetesen nem ad felmentést saját nemzettársaink gyávaságára, önzésére és bűneire, de igaznak kell elfogadnunk, hogy a holokauszt óta az antiszemita beszéd és előítélet más megítélés alá esik, mint előtte. (Hasonló ehhez a kommunizmus, ami Lenin és Sztálin előtt egy fura, de ártalmatlan utópia volt, 1917 után pedig egy tömeggyilkos ideológia és

katasztrófális gyakorlat lett.) Végül pedig az is a képhez tartozik, hogy a többség minden országban – félelemből, megalkuvásból, előnyök reményében – alkalmazkodik a fennálló rendszerhez, egy kisebbség pedig hóhér vagy bűnsegéd, egy másik kisebbség pedig bátor ellenálló. Nem volt ez másként sem az 1945 előtti, sem az 1947, majd 1956 utáni Magyarországon.

Lehet úgy fogalmazni, mint Gerő András, hogy nem a múlttal, hanem a jelennel kell szembenézni. Valóban, azon a gyalázatosságon, ami az elmúlt században nálunk és világszerte történt, ma nem segíthetünk. Az a kötelességünk, hogy most, Magyarországon senkit se érjen bántódás pusztán származása, külseje, vallási vagy politikai meggyőződése miatt. Ebben segíthet(ne) a valódi történelem ismerete, már csak azon klasszikus tapasztalat alapján is, hogy „ma nekem, holnap neked.”

Bibó István alapvető, de a fiatalabb nemzedékek által sajnos ritkán forgatott tanulmányában mindent leírt, amit „a zsidókérdésről” a II. világháború után tudni kell,¹ Gyurgyák János pedig egy jó évtizede a problémát széles eszmetörténeti megközelítésben mutatta be.² Előttük is, újabban is, írásban és szóban rengetegen mondták el véleményüket a hazai zsidóság szerepéről és egyes szereplőinek tevékenységéről. Aki szándéka ellenére egy előadásával a legfrissebb vitát kiváltotta, Romsics Ignác, a *Népszabadság* 2012. szeptember 2-i számában olyan tömör és tárgyilagos összefoglalást adott e témáról, amely alkalmas a legszélesebb körű egyetértésre. Én egy olyan vonatkozásra kívánom felhívni a figyelmet, amely eddig kevés figyelmet kapott: mi az oka, hogy az 1920-ban elcsatolt területeken sosem volt erős az antiszemita hang, és mit veszített az összmagyarság az 1944-es magyar vészidőszakkal. (A Jobbik nevű párt tagjainak és szavazóinak különösen jót tenne e témán elgondolkodni.)

Ritkán gondolunk bele, hogy „az ottomán hóddal” szemben vívott háborúk olyan demográfiai katasztrófát vontak maguk után, amely nélkül Trianon nem következhetett volna be. A felére apadt lakosságú, hatalmas területeken elnéptelenedett országba szervezett és spontán módon több millió telepes és menekült áramlott be: németek, szlávok, románok, zsidók, kisebb számban pedig csehek, örmények, görögök, bolgárok. Noha ezek jelentős része önként beolvadt a magyarságba, de a magyarok országa mégis többnemzetiségűvé vált, amelyből a nem magyarokat (és a magyarok egyharmadát) egy nagyon rossz béke 1919–20-ban leválasztotta.

Ismert, de legalábbis ismertnek kellene lennie, hogy a magyar történelemben mindig jelen lévő, de a XVIII. századtól a türelmetlenség és az üldözés elől hazánkba nagyobb számban menekülő zsidóság derekasan kivette részét a magyar nemzet felemelkedéséért tett erőfeszítésekben. Az 1848/49. évi szabadságharcot anyagiakkal és saját vérével is támogatta, a gazdaság fejlesztésében, a magyar kultúra ápolásában és terjesztésében pedig pótolhatatlan szerepet vállalt. (Tegyük hozzá, ugyanez elmondható a régebben bevándorolt észak-magyarországi németekről, az erdélyi szászokokról és a török háborúk után az elpusztult Délvidékre és az ország más részeire betelepülő svábokról és más bevándorlókról is.) Az „új magyarok” (zsidók és nem zsidók) valamennyien jó életlehetőségeket és befogadó közeget találtak, emellett vallásukat és szokásaikat megtarthatták. Az újkori bevándorlás jelentős mértékben hozzájárult Magyarország fellendüléséhez – csakúgy amint ez Amerikában történt. Egy generációnyi időbe sem tellett, hogy a zsidó bevándorlók nyelvben és érzésben magyarrá váljanak, és nincs valóságos alapja annak, hogy magyarságuk „sekélyebb” lett volna, mint a generációk óta itt élő, de a jobbágysorból éppen kiemelkedőké. Az 1867-es kiegyezés nagyon komoly gazdasági fellendülést, anyagi és szellemi gyarapodást indított be a történelmi Magyar Királyságban. Budapest, az itteni gyáripar és élelmiszerfeldolgozó-ipar mellett ennek fő motorja a nyersanyagokban gazdag Dél-Erdély, a mai Szlovákia érchegeiségei és a kiváló termőföldjéről ismert Délvidék volt. A magyar kapitalizmus legsikeresebb vállalkozói, üzletemberei és feltalálói nem kizárólag, de jelentős részben zsidó származásúak voltak. Szekfű Gyula joggal állapította meg: „amennyiben a zsidók nem alapítottak volna gyárakat, Magyarország az osztrák tőke gyarmata maradt volna, vagy pedig megrekedt volna az 1860-as évek agrárállapotai között.”³ Ezek a kulturálisan a magyarsághoz asszimilálódó zsidók (a dolgos svábokkal és az Alföldet a török elleni háborúk után újra benépesítő és éléskamrává tevő szlovák, szerb és román telepeseikkel együtt) tették Magyarországot 1914 előtt egy dinamikusan növekvő, a nyugati színvonalhoz

közeledő, találmányokban is gazdag országgá.

A közegészségügy fejlődésének köszönhetően megugró népszaporulat, valamint az urbanizáció által előmozdított természetes asszimiláció mellett a jelentős zsidó bevándorlás is hozzájárult ahhoz, hogy a kiegyezést követően mind abszolút számban, mind arányban megerősödött a magyar népelem, így reális esélye volt annak, hogy a magyarság újra „belakja” az egész történelmi országot. Az 1869-es, már megbízható népszámlálás 6,2 millió magyar anyanyelvűt talált a Magyar Királyság területén (Horvátország nélkül), ami az össznépeség 46,9 százaléka volt. 1910-re a magukat magyarnak vallók száma 10 millióra nőtt, ez a teljes lakosság 54,5 százalékát tette ki.⁴ (Négy évtized alatt a nemzetiségi arányok ilyen szerény megváltozása azt is jelzi, mennyire alaptalan a vád, hogy a dualizmus korában a nem magyarok „brutális magyarosítás” áldozatai voltak.) A tanulásra és a tudásra hagyományosan nagy súlyt helyező, vállalkozó szellemű zsidók nagyban erősítették a nemzetiségileg vegyes vidékek városaiban a magyar népelemet, és fellendítették a peremterületek gazdasági életét. A liberális (szabadelvű) magyar politikai elit és az asszimilálódó zsidóság szövetsége kölcsönösen előnyös és őszinte volt.

A trianoni békeszerződés az elcsatolt területeken megállította, de vissza nem fordította az asszimilációt. 1941-ben az egész Kárpát-medencében már 12,2 millió magyar élt, 1950-re viszont ez a szám 11,5 millióra csökkent. Ha nem kerül sor a két világháborúra és Trianonra, nem pusztítanak el félmillió magyar zsidót, nem menekül Nyugatra 1944/45-ben, majd 1956-ban 200-200 ezer magyar, a lakosság természetes (lassuló, sőt mára negatív irányba forduló) szaporodásával számolva az évezred végére a Kárpát-medence magyarsága 19-20 millió körül lett volna.⁵ (Az Antall által 1990-ben emlegetett 15 millió magyarban benne volt a Kárpát-medencén kívül élő magyar szórvány is, a történelmi ország területén két évtizednyi fogyás után ma jó, ha 12 millió a magyarok száma.) Noha a múlt század háborúi, a kitelepítések és a népiirtások következtében Közép-Európa valamennyi népét hatalmas veszteségek érték, aligha vitatható, hogy az elmúlt század legnagyobb vesztese – nemcsak területileg, de demográfiailag is – a magyarság. A demográfiai veszteséghez nagyban hozzájárult a magyar zsidóság tragédiája.

Az 1920-ban akarattal ellenére Magyarországtól elcsatolt három és fél millió magyar létszámába beletartozott, és mindig beleszámoltuk a zsidó származásúak mintegy félmillió létszámát. (A II. világháború elején megnagyobbodott országban az 1941-es népszámlálás 725 005 zsidó vallásút talált, ez az összlakosság 5 százalékát tette ki. Ebből 324 026-an éltek az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken. Legalább százezer volt a csak részben zsidó származású, illetve valamely keresztény felekezetre áttért, de a faji törvények szerint zsidónak minősülők száma. Ezekhez még hozzájön a vissza nem került szlovákiai, dél-erdélyi és bánáti, magyar tudatú zsidók száma.) Tehát Trianon vesztesei között ott van a magyar zsidóság, és ezek a nemzettársaink éppen úgy tragédiának érezték a békeszerződést, mint a többi magyar. (Romsics idézi is a Pesti Izraelita Hitközségnek a készülő békeszerződéssel kapcsolatban a külföld előtti tiltakozó levelét.) Zsidó származású honfitársaink az átlagnál műveltebbek voltak, jobban ismerték a magyar irodalmat, történelmet, művészetet, mint a lakosság többsége, ráadásul a magyarságot tudatosan választották, vállalták. Akkor is, amikor ez számukra jelentős hátránnyal járt, ami a Trianonban elcsatolt területeken élők esetében egyértelműen fennállott. „A magyar államból való kiszakadás ténye legalább olyan fájdalmasan érintette a zsidóságot, mint a magyarságot. Az erdélyi zsidó életérzést az is meghatározta, hogy a huszonkét év alatt a *román hatóságok* célja egyértelműen az volt, hogy az erdélyi zsidóságot anyanyelvétől és a magyar kultúrától elszakítsák. A zsidó közösségeknek csupán román vagy héber nyelvű iskolákat volt szabad fenntartaniuk. Ám ezekben az iskolákban sok tanár – titokban, a hatalmi tiltás ellenére – magyarul tanított. Így a zsidó diákságban a magyar nyelv és kultúra iránti elkötelezettség megmaradt. A zsidóság túlnyomó többsége, a román asszimilációs nyomás ellenére, továbbra is magyar anyanyelvűnek vallotta magát, s osztozott mindazokban az érzelmeiben, várakozásokban és illúziókban – az irredenta álmokat beleértve –, amelyek jellemzők voltak a trianoni országban maradt vagy az utódállamokba szakadt magyarokra.”⁶ Senki sem hiheti, hogy a zsidók asszimilációját az opportunizmus diktálta. „A romániai, erdélyi magyar zsidóság [...] nyolcvanévi román fennhatóság alatt, annak agresszív nemzetiségi politikájával dacolva, megőrizte a nagyszülők idejében

asszimilált magyar nyelvet és kultúrát. [...] tették mindezt azonnali, saját érdekeik ellenében. Még a holocaustot követő évtizedekben is. [...] az Erdélyből emigrált magyar-zsidó családok többsége Izraelben vagy Amerikában továbbra is ápolja a csempészárúként kivitt magyar kultúrát.”⁷

A II. világháború egymillió magyar veszteségének több mint felét a meggyilkolt zsidók jelentik. A munkaszolgálatban, a haláltáborokban és a magyar területen történt vérengzések és kegyetlenkedések nyomán 5-600 000 között van az elpusztult magyar zsidók száma, ezeknek nagyjából a fele, 266 886 (lehet, hogy valamivel több) a visszacsatolt területeken élt.⁸

„Az észak-erdélyi zónában a háború előtt 165 061 zsidó élt, az összerdélyi zsidóság mintegy négyötöde. A munkaszolgálatból és a haláltáborokból 1945 szeptemberéig csupán 16 ezer ember tért haza, s további mintegy 10 ezer a világ különböző országaiban telepedett le. A visszatértek aránya tehát mintegy 10 százalék volt, az összes túlélő pedig körülbelül 15-20 százaléknyi, vagyis a »végleges megoldás« észak-erdélyi áldozatainak száma 120-130 ezerre tehető.”⁹ Viszonylag széles körben ismert, hogy a két világháború után a Romániához csatolt területről az új hatalom elől vagy annak viselkedése nyomán 3-400 000 magyar távozott el, költözött át Magyarországra. Ha ehhez hozzáadjuk a megölt magyar zsidók számát, a tág értelemben vett Erdélyben egy szörnyű „etnikai tisztogatás” képe bontakozik ki. A magyarok aránya ezen a területen az 1910-es 32 százalékról mára 20 százalék alá csökkent. Hasonlóan belerokkant a magyarság Szlovákiában és Kárpátalján is a zsidók elhurcolása, majd a nagyszámú további magyar elmenekülése, kitelepítése vagy a szovjet Gulagra elhurcolása következtében: Szlovákiában 30 százalékról 9 százalék, Kárpátalján 30-ról 12 százalék lett a magyarok aránya. *Aki tudja, akinek fáj, hogy az 1920-ban elszakított 3,5 millió magyarnak mára csak 2,2 millió utódja maradt, belegondolt-e abba, hogy e népvesztésben mekkora szerepe van a magyar zsidóság elhurcolásának? Hogy ez a művelt, szorgalmas, jól gazdálkodó polgári réteg ma is mennyire hiányzik Erdély és általában a szomszédos országok magyar közösségeiből?* Egy diplomata kollégám írta nekem a minap: „A polgárságukat veszített és ez által elszlovákosodó városokat járva az emberben elkerülhetetlenül megfogalmazódik, hogy a teljességgel magyar ajkú, magyar tudatú zsidóság szinte tökéletes megsemmisítése a mai Szlovákia területén nemzeti katasztrófa, szinte második Trianon. A városi polgárság és értelmiség megtizedelését aztán a háború utáni kitelepítések tették teljessé. Az akkor elszenvedett veszteségeket ez a közösség a mai napig nem tudta kiheverni.”

Lőwy Dániel, a washingtoni magyar közösség tekintélyes és aktív tagja, a magyar-zsidó tragédiát fájdalmas közelségbe hozta Kolozsvár zsidó múltjának részletes bemutatásával.¹⁰ Munkája sokkal több mint helytörténet, több mint a vészország, a soa egyik magyarországi fejezete. Azt bizonyítja, nagy meggyőző erővel, hogy az 1940 és 1944 között Magyarországon történtek egyszerre jelentenek zsidó és magyar tragédiát. Könyvét részletesen bemutattam a *Hitel* 2007. áprilisi számában, itt csak a tétellem szempontjából legfontosabb tényeket idézem fel.

Az emancipáció után, a dualizmus korában a gazdaságilag még visszamaradottabb Erdélyben a zsidó kereskedők és iparosok nagyban hozzájárultak a városok gyors növekedéséhez, s így a magyar népesség erősödéséhez. A híres Dermata cipőgyár mellett a fémipar, a gyógyszer- és illatszergyártás, az építészeti vállalkozások, a textilgyártás, az ékszerészet mind a zsidó vállalkozó szellemnek köszönhető létét, s tette Kolozsvárt az ötven boldog békeévben valóban „kincses” várossá. De nagy tévedés azt hinni, hogy csak a kapitalizmus eredményeivel büszkélkedhettek a kolozsvári zsidók. „A közhiedelemmel ellentétben csupán a zsidóság kis hányada gazdagodott meg látványosan. [...] az 1930-as években számontartott [kolozsvári] 4000 zsidó család közül alig 150 volt jómódú, 800 számított középpolgárnak, és több mint 3000 család anyagi helyzete csupán a kispolgár, illetve a nincstelen besorolásnak felelt meg.” (98. l.) Ugyanakkor az irodalom, a színjátszás és a tudomány jelesei között igen jelentős volt a zsidó származásúak aránya. Karácsony Benő, Janovics Jenő, Kádár Imre, Indig Ottó mellett a kevésbé ismert nevek is komoly minőséget képviseltek, az egyetemes magyar kultúrát gazdagították, tartották fenn a román hatalomátvétel után, a

kevés túlélő még 1945 után is. Janovics Jenő „két színházépülettel gazdagította a várost, és az első közép-európai filmstúdióval. Két világhíres tanítványával ajándékozta meg a film világot, Korda Sándorral és Kertész Mihállyal...” Keresztény feleségével, Poór Lilivel Budapesten, barátoktól bújtatva vészelte át 1944-et, hogy 1945-ben újra átvegye a Kolozsvári Magyar Színház vezetését, és annak 1945. november 16-i megnyitásakor szinte a színpadon haljon meg.

„Az erdélyi, túlnyomórészt magyar anyanyelvű zsidóság történelmi végzetként élte meg Trianont.” (101. l.) A román hatalom már az 1920. évi népszámlálásnál elrendelte, hogy „a Mózes-vallásúakat” külön nemzetiségként kell számba venni, s így az új Nagy-Romániában a zsidók létszáma elérte a 800 ezret, de az erdélyi zsidók kevés közösséget éreztek a teljesen más kultúrájú bukovinai, regáti vagy besszarábiai hitsorosaikkal. A királyi Romániában hagyományosan erős volt az antiszemitizmus, s ez most áterjedt Erdélyre is. Részben Bukarestből érkezett román diákok 1927 decemberében megtámadták Nagyvárad, Bánffyhunad, majd Kolozsvár zsidó lakóit és azok házait, üzleteit, templomait. A '30-as években a szélsőjobb felerősödött, Kolozsvár – Arad mellett – a Vasgárda erdélyi központja lett, a zsidó származásúakkal szemben minden területen diszkriminatív intézkedéseket vezettek be. A magyar lakosságra a fertőzés csak kevésbé hatott. 1940. augusztus 8-án a bukaresti parlament elfogadta a Zsidó Statutumot, amely a zsidók jelentős részét megfosztotta az állampolgárságtól, és megtiltotta a keresztényekkel kötött házasságot. Mindezek alapján érthető, hogy Kolozsvár zsidó lakossága is nagy örömmel fogadta a II. bécsi döntést, 1940. „szeptember 11-én kokárdát tűzött a gomblyukába és lelkes éljenzéssel üdvözölte a bemasírozó magyar csapatokat”. Sokan az örömtől sírtak. (121. l.) A Romániánál maradt Dél-Erdélyből sok zsidó is átköltözött a Magyarországhoz visszakerült területre. „Az idős nemzedék még az első világháború előtti, a zsidóságot maradéktalanul emancipáló Magyarország emlékének és létének illúziójában ringatta magát.” (119. l.) De a fiatalok sem gondolkoztak másként. „A kolozsvári zsidó diákok mind magyarul beszéltek. A zsidó diákok magyar diákok voltak” – emlékezik dr. Kékedy Erzsébet ny. egyetemi adjunktus. (120. l.)

Csak szégyenkezve lehet olvasni, hogy milyen csalódás érte a kolozsvári magyar zsidókat is. Életbe léptek a „zsidótörvények,” az új közigazgatás betiltotta a zsidó sajtót, felfüggesztette a zsidó sportegyesületeket és klubokat, csak a vallásgyakorlást engedélyezte. A Kolozsvárra visszaköltözött magyar egyetem zsidó diákokat nem vett fel, de a már oda járó hallgatók bejezhették tanulmányaikat. Ők is ki voltak téve azonban a zömmel kívülről érkezők atrocitásainak, ettől azonban számos rangos tanár és diáktársaik egy része megpróbálta megvédeni őket. (136. l.)¹¹ Ami az 1944. március 19-i német megszállást követően megalakult Sztójay-kormány regnálása idején történt Kolozsvárott és az egész országban, arra ráillik Lőwy fejezetcíme: „Megvadult ország, elaljasult kor.” A kálvária stációi elborzasztóak. A német megszálló csapatok és velük együtt a Gestapo március 27-én vonult be Kolozsvárra. 150 prominens személyt letartóztattak, a zsidó lakosságot vagyonuk bevallására és beszolgáltatására szólították fel. Romániában május 3-án rendeletet hoztak, hogy az északról Dél-Erdélybe átszökő zsidókat le kell lőni, esetleges bújtatóikat pedig ki kell végezni. De szinte senki sem próbált menekülni, még mindig „bíztak abban, hogy a magyar állam és a jogrend megvédi őket”. (173. l.) Sajnos már nem volt szuverén magyar állam és nem létezett jogrend, így május 3-10. között Kolozsvár zsidó lakosságát a gettónak kijelölt Irisz-telepi téglagyárba gyűjtötték össze – gyakran kíméletlen eljárás keretében. A magyar lelkiismeret szempontjából a téglagyári gettóban történeteket találok a legsúlyosabbnak. A könyv egyetlen vigasztaló része az a jó ötven oldal, amely azokkal az igaz magyar emberekkel foglalkozik, akik aktív módon, sok esetben saját életük kockáztatásával mentették nemcsak barátait, de az ismeretlen üldözötteket is. Kiemelkedik közülük egyértelmű kiállásával és iránymutatásával Márton Áron gyulafehérvári püspök, aki május 18-án a Szent Mihály-templom szószékéről ítélte el „a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedések”-et, május 22-én pedig, még a kolozsvári deportálás megkezdése előtt a helyi és a fővárosi hatóságokat levélben kérte, hogy „az embertelenségeket akadályozzák meg, vagy ha erre nem képesek, ne működjenek több ezer ember elpusztítására irányuló cselekményekben közre. Ezekben a végzetes napokban minden felelős embernek éreznie kell, hogy nemzetünk sorsa és vele együtt mindnyájunk sorsa is Isten kezében van, nem lehet tehát Isten bosszúállását magunk fejére hívnunk olyan bűnök

elkövetésével vagy azokban való közreműködéssel, amelyeket a katekizmus az égbekiáltó bűnök közé sorol, s amelyeknek földi megtorlása a tapasztalat szerint nem marad el." Rendkívül fontos e levél dátuma is. Mivel a szentbeszédet és e levelet nemcsak Angelo Rotta pápai nuncius és Serédi Jusztinián hercegprímás kapta meg, de a Slachta Margit vezette Szentlélek Szövetség sokszorosította, és az egész országban terjesztette, nem tartható fenn az a közkeletű nézet, hogy a magyar társadalom, s mindenekelőtt a vezetők, ekkor még nem tudták, milyen sors vár a kiszállított zsidókra. A püspök külön levélben figyelmeztette felelősségére és kötelességére Sztójay miniszterelnököt és Jaross Andor belügyminisztert. (223-225. l.) Lőwy Dániel bemutatja a szinte teljesen ismeretlen kolozsvári evangélikus esperes, Járosi Andor helytállását is. A szerző maga gyűjtötte össze azokat a bizonyítékokat és tanúvallomásokat, amelyek alapján Járosi – csakúgy mint Márton Áron – néhány éve megkapta a Yad Vashem Intézet elismerő oklevelét. Sok további kolozsvári segítette az üldözötteket – köztük néhány román is. Méhes György író meglehetősen pontosan fogalmazott: „A kolozsvári polgárságról nem lehet azt mondani, hogy antiszemita volt. Az emberek nagy része sajnálta a zsidókat, és nem értett egyet a zsidók elleni intézkedésekkel. Persze voltak olyanok is, akik kihasználták a helyzetet. Csupán passzív ellenállás volt.” (312. l.) A Kolozsvárról és a környékbeli településekről összegyűjtötteket, mintegy 16 000 embert, 1944. május 25-e és június 9-e között hat, marhavagonokból összeállított vasúti szerelvényen szállították a megsemmisítő táborba. Noha a bértollnokok továbbra is megpróbálták hangulatot kelteni a zsidók ellen, s megindult „a zsidóvagyon” elosztása, szétlopása, egy kortárs szerint a közhangulat nyomasztóvá vált, „akik addig zsidóellenesek voltak, [...] soha többet nem mondtak rosszat a zsidókról.” (319. l.)

A kolozsvári – és az egész magyarországi – zsidósággal szemben a magyar tartozás kiegyenlíthetetlen. Nem kárpótlás és restitúció kérdése, hanem egy elárult testvériség, egy eltaszított szerelmes ügye. Ahogy Szócs Géza 1991. november 25-én a kolozsvári Szent Mihály-templomban kimondta: „a magyar állam részt vett saját polgárai egy csoportjának megsemmisítésében. Ezt a tragédiát és ezt a szégyent nem kisebbíti semmi; legfőbb növeli az, hogy itt olyan polgárokról is volt szó – észak-erdélyi zsidókról – akikre a magyar szó szeretete és vállalása miatt kétszeres kisebbségi sors nehezedett, akik megosztották velünk az elnyomást, mint magyarok is.” (389. l.)

1945 és 1948 között a magyar politikai és társadalmi élet számos képviselője és intézménye, élén a Nemzetgyűléssel, elismerte a nemzet felelősségét, és kifejezte őszinte bánatát, kérte a túlélők és a rokonok, leszármazottak bocsánatát, s hangot adott meggyőződésének, hogy Magyarországon ártatlan emberek a hatóságok közreműködésével soha többé nem fognak szenvedni és meghalni. A magyar bűnösök nagy része elnyerte büntetését. Hogy más országokban ez csak részlegesen és részrehajlóan történt meg, az nem a mi felelősségünk. De ki hitte volna, hogy szinte azonnal újból meg fog indulni az állami terror, most nem egy vallási-kulturális közösség, hanem társadalmi csoportok és a hatalmon lévőkől eltérő világnézetet és politikai meggyőződést valló emberek ellen. Jogos a holokauszt, a vézskorszak egyediségét hangsúlyozni, de szintén jogos együtt és egyszerre ítélni el minden embertelenséget, justizmordot, gyűlöletet hirdető eszmét.

A XX. században milliószámra pusztultak el magyar állampolgárok, magyar anyanyelvű és tudatú emberek erőszakos halállal, háborúban, hadifogságban, koncentrációs táborban, börtönben. A magyar zsidóság katasztrófája része, az egyik legtragikusabb fejezete az egész magyarság számára végzetes elmúlt századnak. Ezt csak a rosszindulat értheti félre: valóban nem lehet egybemosni az áldozatot a vétkessel, nem egyforma a két halálnem, az ártatlan polgár gáz és tűz által történő elemészése és hibás döntések következtében vívott háborúban hősi halált halni vagy halálhoz vezető fogságba esni, demográfiai és nemzeti szempontból azonban a veszteség egységes és közös. Alig két évtizeddel a trianoni országcsönkítés után a II. világháborúban ez a nemzet elveszítette népi állományának közel 10 százalékát, több mint egymillió, nyelvében és tudatában egyformán magyar embert.¹² A „soha többé” parancsa és fogadalma, a penitencia csak akkor hozhat megnyugvást és békét, ha mindenki egyforma utálattal tekint vissza ezekre a bűnökre, és egyformán, együtt képes gyászolni az összes ártatlan áldozatot. Ha erre nem vagyunk képesek, akkor nem vagyunk jó hazafiak és nem vagyunk jó emberek.

Ui. A mai hazai antiszemita prófétája, Csurka Istvánutolsó munkájával egy hamis mesét akart színpadra vinni. Vak és tudatlan, aki a trianoni békét nem ítéli el mint igazságtalant, mint a közép-európai népek közé dobott Erisz almáját és mint Magyarország második világháborús szereplésének fő okát. De micsoda blódség és gonoszság ezt a magyar és európai tragédiát a zsidók nyakába varrni! Sokan megírták Trianon történetét, legutóbb tömören és pontosan éppen Romsics. Én *Az elveszett presztízs* című könyvemben, tömören pedig a *Magyar Szemle* 2005-ös évfolyamában arra adtam választ, miért bánt velünk olyan igazságtalanul és elfogultan a párizsi békekonferencia. Az okok szerteágazók, a felelősség sokakra hárul, köztük a rossz politikát folytató magyarokra, csak éppen egyetlen zsidó sincs közöttük. Csurkával ellentétben én elolvastam a párizsi békekonferencia magyar tárgyú vitáit, azt is tudom, kiben milyen magyarellenes előítéletek voltak és miért – de ebbe a zsidóságot belekeverni nem egyszerűen tévedés és tudatlanság, de gonoszság. Nem a zsidókkal, hanem a magyarokkal szembeni gonoszság, mert hamis bűnbakot állít a valódi felelősök helyére. Ezért egyrészt nagyon helyes, hogy nem mutatják be a darabot, mert csak jó alkalmat teremtené újabb világméretű magyarellenes kampányra, másrészt a Széchenyi és annyi más kitűnő magyar ember által szorgalmazott önismeret és önvizsgálat helyett önfelmentő. Ezért nem egyszerűen elvetendő, betiltandó, hanem nyílt vitában leleplezendő. Jó lenne, ha ez megvalósulna.

(A szerző történész, egyetemi magántanár, jelenleg Magyarország nagykövete Norvégiában és Izlandon)

¹ *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz, 1948. 778–877., ill. Válogatott tanulmányok, 2. köt. 621–810. Örvendetes, hogy a Múlt és Jövő Kiadó 2001-ben önálló kiadványként újra megjelentette.*

² *Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.*

³ *Szekfű Gyula: Három nemzedék. Budapest, 1920, 7. fejezet.*

⁴ *Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. Valóság, 1980/8., 98. l. Kocsis Károly-Kocsisné Hodosi Eszter: Magyarok a határainkon túl. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991, 12–13. l.*

⁵ *Für Lajos: Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a második világháborúban. Püski, Budapest, 1989, 69. l.*

⁶ *Tibori Szabó Zoltán: Kettős kisebbségben. A zsidóság Észak-Erdélyben. História, 2004/2–3.*

⁷ *Erdélyi Lajos: Magyar zsidók Romániában, Erdélyben. Múlt és Jövő, 2000/1., 25–27. Idézi Borsi-Kálmán Béla: Öt nemzedék, és ami előtte következik... A temesvári levante-pör 1919–1920. Noran Kiadó, Budapest 2006, 220.*

⁸ *Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon. Téka, Budapest, 1948. 473. és köv., valamint Randolph L. Braham, The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary. 2 vols. New York: Columbia University Press, 1981. alapján közli az adatokat a Bibó id. tanulmányhoz készült jegyzetekben Vida István, Válogatott tanulmányok, II. köt. 903. Vö. Szabó A. Ferenc: Egymillióval kevesebben... Emberveszteségek, népesedési tendenciák és népesedéspolitika Magyarországon, 1941–1960. Pécs, 1998.*

⁹ *Tibori, id. tanulmány.*

¹⁰ *Lówy Dániel: A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története. Koinónia, Kolozsvár, 2005, 617. l.*

¹¹ *Az Orvosi Hetilap 1998. júniusban közölte Búza László rektor 1943-ban kiadott szigorúan bizalmas rendeletét, amelyben utasította az altiszteket és a segédszemélyzetet, hogyan védjék meg a zsidó hallgatókat az esetleges bántalmazástól.*

¹² *Ebből a fronton mintegy 160 000 fő halt meg, a hadifogságban 280 000, a hadszíntérré vált országban*

130 000-re becsülhető a polgári áldozatok száma, zsidó mártír pedig több mint 450 000 volt. Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. MTA TTI, Budapest, 1989.; Stark Tamás: Zsidóság a vészidőkben és a felszabadulás után. MTA TTI, Budapest, 1995. Uő: Magyarország háborús embervesztesége. Rubicon, 2000. 9. sz. 44-48.